Dr. Gregor Čremošnik

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU
NOVA SERIJA - 1957. GOD.
SVESKA XII
str. 195 - 213

ORIGINAL POVELJA KULINA BANA

Dr GREGOR ČREMOŠNIK

Original povelje Kulina bana

Prilog pitanju ovjeravanja naših listina Srednjeg vijeka

Prva srpskohrvatskim jezikom pisana povelja, naime povelja Kulina bana od 29 augusta 1189, sačuvana je do danas u tri primjerka. Općenito je poznato da se jedan od njih već više od sto godina nalazi u Lenjingradu. Ostala dva primjerka nalazila su se od 1833 do 1921 u Haus-Hof- und Staatsarchivu u Beču. Kada su dubrovačke arhivalije god. 1921 iz Beča vraćene Jugoslaviji, među vraćenim predmetima se nalazio samo jedan primjerak Kulinove povelje, takozvani »mlađi prepis«, dok je drugi primjerak, takozvani »stariji prepis«, ili ostao u Beču ili je, možda, bio isto tako u Beogradu, ali zaturen među kakve druge, latinske ili turske arhivalije, koje su iz Beča bile vraćene zajedno sa ćirilskim. Međutim, kad su za vrijeme Drugog svjetskog rata te arhivalije ponovo prenesene u Beč, pa god. 1947 opet vraćene Jugoslaviji, ovoga puta je Državnom arhivu u Dubrovniku vraćen i takozvani »stariji prepis«, no on je pronađen u Državnom arhivu u Dubrovniku tek u najnovije vrijeme, poslije moga opisa bosanskih i humskih povelja Srednjega vijeka u Glasniku 1948. Utoliko treba korigovati moje podatke u Glasniku 1948, str. 108 i 109. Na taj način, jedan primjerak Kulinove povelje nalazi se danas u Lenjingradu, a oba ostala primjerka u Državnom arhivu u Dubrovniku. Sva tri primjerka sadrže najprije latinski tekst Kulinove zakletve, koji je bez ikakvog potpisa, a ispod latinskog teksta stoji srpskohrvatski koji u sva tri primjerka nosi potpis dijaka Radoja. Pošto je taj potpis u svakome primjerku pisan drugom rukom, to se ne zna na kojem se primjerku nalazi lični potpis Radojev, drugim riječima, ne zna se koji je primjerak original.

Sve do u najnovije doba smatran je originalom Kulinove povelje onaj primjerak koji se nalazi u Lenjingradu, i to zbog toga što je latinski tekst ovoga primjerka Kulinove povelje napisao tadašnji gradski notar dubrovački dijakon Marin, kao što je to konstatovao M. Rešetar.[1])

No, u najnovijim »Radovima staroslavenskog instituta« napisao je Josip Vrana studiju »Da li je sačuvan original isprave Kulina bana« i u njoj došao do zaključka, da nijedan od navedena tri primjerka nije original, nego da su sva tri ili koncepti ili prepisi Kulinovog originala, drugim riječima, original Kulinove povelje uopće nije sačuvan.

Glavni i stvarno jedini razlog tvrđenja da nijedan primjerak nije Kulinov original leži u tome što nijedan od njih nema pečata »koji se redovito nalazio na ćirilskim ugovorima sa zakletvom — a takav je ugovor i Kulinova isprava — što jih je u ono vrijeme dubrovačka općina sklapala sa susjednim vladarima«.[2]) Nešto dalje Vrana veli »Čremošnik, koji u spomenutoj raspravi o bosanskim i humskim poveljama posvećuje naročitu pažnju pečaćenju isprava, prelazi šutke preko činjenice, da lenjingradski, kao ni druga dva primjerka Kulinove isprave, nije imao pečata, i ako bi o tome i te kako trebalo voditi računa.

Budući da diplomatici i paleografi nisu posumnjali u originalnost lenjingradskog primjerka Kulinove isprave, načeli su to pitanje filolozi, čiji se rad kod

---

[1]) Opširnije o tom uporedi GZM, 1948, 108 nota.

[2]) Radovi staroslav. instituta, II, Zagreb, 1955, 9.

izdavanja isprava i ocjenjivanja njihove ispravnosti često malo cijeni. U pitanju originala Kulinove isprave zauzeo je Belić još god. 1936. kritičko stanovište riječima: »Da li je dubrovački tekst — taj prvobitni prevod (t. j. original, napomena pisca) ili prepis sa njega iz docnijega vremena, to je zasebno pitanje...« Budući da se kasnije nitko, koliko mi je poznato, nije kritički osvrnuo na to pitanje, pokušat ću da na temelju dosadašnjih znanstvenih rezultata i svoga vlastitog istraživanja, svestrano prikažem sve, što je potrebno, da se ono pravilno postavi i riješi«[3]).

Kasnije se Vrana u poglavlju III »Grafiske osobine sačuvanih primjeraka Kulinove isprave« (str. 40) ponovno bavi pitanjem originalnosti lenjingradskog primjerka i na osnovu grafije svih triju primjeraka dolazi do zaključka: »Uza sve to, što su tekstovi primjeraka B i C **nastali dotjerivanjem teksta primjerka A,** teško je pretpostaviti, da su s toga teksta prepisivani neposredno. Između teksta primjerka A i tekstova primjeraka B i C morao je postojati još jedan tekst, tako da tekst primjerka A **pretstavlja koncept, a onaj nepoznati tekst original«.**[4])

Mora se istaći da nijedna razlika u grafiji triju primjeraka ne iziskuje kao nužno i bezuslovno da bi morao postojati još jedan, četvrti primjerak, koji bi se **morao** umetnuti između tobožnjeg »koncepta« A i između (također tobožnjih) prepisa B i C. Sve razlike, i u pisanju, a i u stilizaciji, mogle su nastati prepisivanjem jednog primjerka o kome će biti opširnije govora u drugom dijelu ove rasprave.

Na taj način, čisto filološki razlog, koji se oslanja na grafiske i jezične razlike triju tekstova, za odricanje originalnosti otpada, a ostaje jedino razlog, što ni lenjingradski ni ostala dva primjerka nemaju pečata.

Što se tiče pečaćenja isprava, napravio sam, zaista, mali propust što prilikom govora o povelji bana Kulina u GZM 1948 nisam barem sa nekoliko riječi spomenuo da nijedan primjerak Kulinove povelje nema pečata. Međutim, taj propust je razumljiv. Svakom diplomatičaru su osnovni potezi razvoja toliko poznati da je razumljivo što se o njima uopće ne govori. Ako naprimjer, paleograf upotrebi riječ »kapitala« ili »minuskula«, on neće tumačiti šta je to, nego će pretpostavljati da je to općenito poznato. Isto tako je i u diplomatici općenito poznat razvoj pečata, i diplomatičar neće ni očekivati da će ga naći na jednoj ne-carskoj ili ne-papskoj listini iz XII stoljeća. Iz tog razloga nisam ni spomenuo da nijedan primjerak Kulinove isprave nema pečata, jer sam pretpostavljao da će svaki čitalac-historičar, odnosno diplomatičar apriori znati zašto pečata nema.

Za stručnjaka-diplomatičara bilo bi dovoljno da se na zamjerku, što nijedan primjerak Kulinove isprave nema pečata, odgovori ukratko da je u doba Kulina bana pečat kod nas jedva poznat, te se, napr., u Zadru nalazi prvi put god. 1190; u Dubrovniku se prvi put spominje tek u jednoj ispravi iz god. 1235, u Trogiru god. 1267[5]). K tome bi možda naveli još Šufflayevu rečenicu »Die Besiegelung ist neben der notariellen Beglaubigung **in keiner Art von Urkunden** unumgängliches Erfordernis für deren rechtliche Beweiskraft.«[6])

Za stručnjaka bi to bilo dovoljno. Međutim, originalnost ili neoriginalnost Kulinove isprave, prvog dokumenta na našem narodnom jeziku, zanimaće ne samo stručnjaka diplomatičara nego i naše šire krugove. Na drugoj strani nude baš dubrovačke arhivalije tako lijep materijal za studij o ovjeravanju naših listina, da će biti korisno da se opširnije obradi pitanje ovjeravanja naših najstarijih dokumenata, a s tim u vezi i pitanje Kulinovog »originala«.

Da odmah u početku podvučemo glavne crte: Dubrovnik sklapa do god. 1200 u svemu deset ugovora sa stranim partnerima — ugovor sa banom Kulinom je peti po redu — **a od tih deset ugovora nije nijedan jedini ovjerovljen pečatom.** Prvu ispravu sa pečatom dobiva Dubrovnik god. 1201 od grada Barija u Južnoj Ita-

[3]) Isto tamo, 9—10.

[4]) Isto tamo, 44 (podvukao ja).

[5]) M. Šufflay, Die dalmatinische Privaturkunde. Sitz. ber. d. Wiener Akad. phil. hist. Kl. 147, 1904, str. 88 i 89.

[6]) Isto tamo, 90.

liji, drugu godine 1215 od velikog župana, kasnijeg kralja Stefana Prvovjenčanog, treću od grada Ferma u Italiji iz godine 1229. No, iz istih ovih prvih triju decenija XIII. stoljeća postoje u Dubrovniku, osim navedena tri ugovora sa pečatom, još četiri druga ugovora, ali bez pečata. Od tridesetih godina XIII. stoljeća dalje pečat postaje sve češći, ali još uvijek ne bezuslovno potreban. Tako, naprimjer, još ugovor Dubrovnika sa Splitom od 9. marta 1257, dakle svakako važan dokumenat po interese Dubrovnika, nije ovjeren pečatom.

Tako stoji s razvojem pečata u Dubrovniku u najkrupnijim crtama. Kao jedan od svega pet mogućih načina ovjeravanja, pečat se pojavljuje srazmjerno kasno, a i pošto se pojavio, on se upotrebljava u početku samo iznimno. U početku služe za ovjeravanje dokumenata drugi elementi, naime: a) potpis onoga, koji izdaje ispravu ili u čije se ime ona izdaje; b) potpis pisara dokumenta; c) potpis svjedoka; d) hirograf i, konačno, e) pečat. Odmah se mora podvući da je kumuliranje ovih elemenata svakidašnja pojava.

I. OVJERAVANJE LISTINA

1. **Listine bez ovjere.** Prije raspravljanja o pojedinim gore navedenim elementima ovjeravanja treba spomenuti one isprave koje nemaju uopće nikakve ovjere. Ta vrsta isprava iščezava doduše u drugoj polovini XII. stoljeća, ali pojedinačno se ovi stari iščezavajući oblici nalaze još dugo. U tu grupu spadaju obje najstarije sačuvane dubrovačke isprave, naime ugovor Dubrovnika sa Pizom 13. maja 1169 i sa Kotorom od 20. septembra 1181.[7]) Pogotovo kotorska nema ni najmanjeg znaka ili elementa ovjerovljenja. Ona suvoparno priča kako je došao knez Trifun, »dominator Catari«, u Dubrovnik i tu sklopio sa dubrovačkom općinom vječni mir. Klauzule mirovnog ugovora odnose se isključivo samo na međusobne kreditne poslove između Kotorana i Dubrovčana. Da li je ovu po formi starinsku ispravu pisao neki dubrovački ili neki kotorski pisar, ne može se konstatovati, jer ne dostaje svaki materijal za upoređivanje pisma, ali je prvo vjerovatnije.

Nešto bolje stoji kod ugovora sa Pizom, i ako je taj stariji od kotorskog. Pizanski ima bar elemente ovjeravanja, naime svjedoke i zakletvu. Ali, ti svjedoci ne potpisuju listinu, ne nastupaju, dakle, kao formalni ovjerovaoci, nego listina samo priča, čisto u duhu noticije, da je pravnom aktu prisustvovalo pet, poimence navedenih Dubrovčana i pet, isto tako poimence navedenih Pizanaca. Osim svjedoka taj ugovor sa Pizom ima još elemente zakletve. Ona je poznata kao najčvršći način obaveze (ali ne i ovjere!) kod svih naroda, pa nije čudo da se i kod Južnih Slavena općenito upotrebljavala (uostalom i drugdje, treba samo spomenuti zakletvu na Rütliju i još danas postojeću »Eidgenossenschaft«). Zakletva će postati glavnim elementom svih dubrovačkih ugovora do sredine XIII. stoljeća, onda će iščeznuti iz srpskih »povelja«, ali će ostati kao jedna od bitnih elemenata u bosanskim ispravama sve do poslednjega bosanskog kralja. Ovdje, u pizanskom ugovoru, zakletva još ne igra glavnu ulogu, još se isprava ne piše kao tekst zakletve, nego se u ispravi samo usput priča da se na ugovor po pristanku (zacijelo i nalogu) pizanskih poslanika zakleo Marko, pizanski vicecomes u Carigradu.

I ako, dakle, ugovor sa Pizom posjeduje elemente koji će u toku razvoja noticiju pretvoriti u dispozitivnu listinu, ti elementi još nisu upotrebljeni u svrhu formalne ovjere i pizanski ugovor ostaje još noticija. Njezin karakter najočitije proizlazi iz posljednje rečenice »Hanc vero pacem ... et cum Johanne, comite Spalati, et omnibus Spalatinis similiter constituimus et confirmamus«. Mjesto kakve zaključne formule isprava, dakle, svršava sa pričanjem da isti ugovor važi i za Split, koji je vjerovatno imao iste potrebe kao i Dubrovnik, i iskoristio priliku da se priključi Dubrovniku s obzirom na sklapanje mira sa Pizom.

Pizanski ugovor sačuvan je u tri primjerka, od kojih je jedan, čiji je pergamenat veoma oštećen i izjeden od insekata, pisan izvježbanom i glatkom po-

[7]) J. Radonić, Dubrovačka akta i povelje, I, 1. Zbornik SKA, III, 2, Beograd, 1934, str. 5 i str. 7.

lukurzivnom diplomskom minuskulom, dok su ostala dva pisana od jedne te iste ruke, ali se ta ruka po svojoj nesigurnoj drhtavosti i manjoj izvježbanosti jako razlikuje od pisara prvog primjerka. Ipak, ako se već pismo prvog pisara može označiti kao diplomska minuskula, još izrazitije je to slučaj kod drugog pisara. Iako mu ruka nije izvježbana, on ipak upravo školskom tačnošću produžuje pojedina slova. Radonić je naveo prvi primjerak kao original, ostala dva kao savremena prepisa. S pravom je tekst, ukoliko je od insekata uništen na prvom primjerku, nadomjestio tekstom iz »prepisa«. Kao što kod kotorske isprave, tako se ni kod ovih triju primjeraka ništa ne može reći, da li je jedan pisao neki Pizanac, a ostala dva neki Dubrovčanin, ili su oba pisara Pizanci ili možda čak oba Dubrovčani. Nemoguće nije ni prvo, ni drugo, ni treće, jer sama isprava priča »hoc actum est Ragusio in palatio archiepiscopi prescripte civitatis«, te su mogli izvješće o tome, tj. našu ispravu, pisati i Pizanci i Dubrovčani (treba držati na umu, da je »actum est« moglo biti i na drugom mjestu i u drugo vrijeme, nego »scriptum est«).

Strogo, uzevši, spada u tu grupu i ugovor Dubrovnika sa Kačićima od 3. februara 1190[8]). Ni on nema nikakve ovjere, a nije ni pisan kao dokumenat, nego više kao neke vrste »promemoriale«, kao »breve recordationis«[9]), jer se na istom komadu pergamenta nalazi i poznati dubrovački zakon o sv. Vlahu. Ali i taj ugovor bez ikakve ovjere ima isti elemenat ovjeravanja, kao pizanski iz god. 1169, naime, on navodi imena onih Kačića i Dubrovčana, koji su se na ugovor zakleli. Pisar ugovora je dubrovački notar dijakon Marin, ali se on ne potpisuje na kraju ovog ugovora, nego tek na kraju privjeska, koji je pisan na istom komadu pergamenta, naime na kraju zakona o sv.Vlahu, pa može taj njegov potpis vrijediti i za zakon o sv. Vlahu a i za ugovor sa Kačićima. Vrijeme pisanja ugovora, tj. 3. februar 1190, navodi pisar sam, ali time nije rečeno, da je i ugovor sklopljen toga dana, da su toga istog dana položili zakletvu Kačići i Dubrovčani. To se moglo dogoditi davno prije, kao što se to lijepo vidi iz ugovora između Dubrovnika i Rovinja[10]). Pisar, dijakon Marin, pripovijeda da su se rovinjski izaslanici, izgleda njih sedam, zakleli na vječiti mir sa Dubrovnikom dne 8. oktobra 1188 i da je toga dana »firmatum est hoc capitulare«, a u potpisu veli da je napisao (»exemplavi«) taj dokument tek 3. februara 1190, onoga istog dana, dakle, kada i ugovor sa Kačićima. Zbog toga je vrlo lako moguće, da je i ugovor sa Kačićima sklopljen ranije, nego što je pismeno fiksiran, iako dijakon Marin to ne spominje izričito.

2. **Ovjera izdavalaca listina.** Ako se poslije ovih, uopće neovjerovljenih listina vratimo na ovjerovljene, morali bismo na prvom mjestu spomenuti onaj način, koji je na tlu romanskog pravnog područja u Srednjem vijeku postao najmjerodavniji, naime, na ovjeravanje putem potpisa pisara dotičnog dokumenta, tj. putem potpisa notara. Međutim, prva listina dubrovačka, koja je uopće ovjerovljena, nije ovjerovljena potpisom notara, nego je ovjerovljena potpisom onoga koji listinu izdaje. Radi se o mirovnom ugovoru između Dubrovnika i velikog župana Stefana Nemanje od 27. septembra 1186[11]). Tekst listine je sastavljen sigurno u Dubrovniku, i to sasvim na način stare noticije odn. breve recordationis. Ona priča da su pred dubrovačku vlast (nadbiskup, normanski camerarius Tasaligard i dubrovački knez Krvaš) došla dva poslanika braće Nemanje, Stracimira i Miroslava i da su poslanici sa Dubrovnikom sklopili međusobni mirovni ugovor, čije se pojedine obostrane obaveze detaljno navode.

Prema formulaciji teksta nema apsolutno nikakve razlike između kotorsko-dubrovačkog ugovora iz godine 1181 i između srpsko-dubrovačkog iz godine 1186. Oba pričaju na potpuno jednak način kako je došlo do ugovora (dolaskom kneza Trifuna, odn. dolaskom srpskih poslanika u Dubrovnik) i oba na isti način navode

---

[8]) J. Radonić, l. c. 41.

[9]) v. M. Šufflay, l. c. 37.

[10]) J. Radonić, l. c. 10.

[11]) Najbolje izdanje i analiza kod V. Foretića, Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina. Rad JAZU, 283, Zagreb, 1951.

pojedine tačke međusobnog sporazuma. Jedina razlika, ali veoma krupna razlika, postoji u tome, što kotorski ugovor iz 1181 nije ovjerovljen ničim, a srpski iz 1186 je ovjerovljen potpisom Nemanje i Miroslava[12]). Potpisi su, doduše, neobični, oni nisu vlastoručni, nego je vlastoručan samo krst ispred potpisa; dalje se u potpisu ime Nemanjino uopće ne navodi, nego samo njegova titula (Ѣзь келн жȣпань кльнь ѥ н подьпнсахь) dok se Miroslavljevo ime navodi. Koliko god su oba potpisa još nedotjerana, bez uglađene stalne forme, ipak su to potpisi kojima je dokumenat formalno ovjeren.

Nerješeno će ostati pitanje na čiju je inicijativu došlo do ovjeravanja dokumenata, da li na srpsku ili na dubrovačku. Inicijativa je mogla doći i sa jedne i sa druge strane. Sa srpske zbog toga, što Nemanja stoji pod uticajem vizantiske kulture, i, da tako kažemo, kancelarijskim uplivom, a u Bizantu se oduvijek svi javni vladarski dokumenti, kakav je i naš ugovor, potpisuju sa strane vladara, izdavaoca, sa dubrovačke zbog toga, što od Nemanjine isprave dalje u Dubrovniku nema više ni jedne koja ne bi bila ovjerovljena. Opreznost Dubrovčana (ali ne samo njihova, nego je to opća karakteristika tadašnjeg doba) ima svoje opravdanje u sve češćem falzifikovanju listina, koje je osobito uzelo maha u XIII stoljeću, tako da je sam papa Inocencij III ustao protiv falzifikovanja i izdao upute za razlikovanje falzifikovanih papskih bula od autentičnih[13]). Pod vidom sve veće opasnosti od falzifikata razumljivo je opće, pa i dubrovačko nastojanje da se ta opasnost izbjegne pomoću ovjeravanja dokumenata.

Drugi ugovor koji je ovjeren sa potpisom izdavača jeste ugovor između Dubrovnika i humskog kneza Miroslava od 17. juna 1190[14]), ali taj je osim potpisom izdavaoca ovjeren i potpisom notara i nabrajanjem svjedoka.

3. **Potpis notara.** Sredozemski romanski kulturni krug, gdje je pismenost bila prilično raširena, preuzeo je krajem XII stoljeća potpis pisara-notara kao glavno sredstvo za ovjeravanje dokumenata, dok je manje pismeno područje sjeverne Evrope preuzelo pečat, koji je mogao ovjeroviti dokument i bez poznavanja pisma. U romanskom kulturnom krugu igra potpis notara odlučujuću ulogu, osobito od kada se na italijanskim visokim školama razvilo stručno notarsko obrazovanje do savršenstva, tako da je Italija od XIII stoljeća dalje snabdijevala školovanim notarima i susjedna područja[15]).

U Dubrovniku je prvi od notara-pisara ovjerovljen dokumenat ugovor Dubrovnika sa kneginjom Desislavom Dukljanskom od 3. augusta [16]) 1189[17]). Potpis »ego Marinus diaconus et comunis notarius interfui et hoc scripsi« još nije pravi notarski potpis, kakav se razvio kasnije. Nedostaju mu i podaci, čijom je autorizacijom Marin postao notar, a jednako mu nedostaju formule »rogatus« i »complevi et roboravi«, ali uprkos svojoj rudimentarnosti pretstavlja ipak prvi naš notarski potpis kao ovjeru dokumenta. Drugi potpis pisara dokumenta nalazi se na našoj povelji Kulina bana od 29. augusta 1189 na kojoj se Radoje potpisuje („Ѣ радоѥ днѣкь бань пнсахь ѥню книгȣ повѣловь бановь".) Jednako kao prvi Marinov potpis stilizovan je i Radojev, subjektivno, u prvom licu, dakle u čisto notarskom duhu. Dodatak pot-

12) Ispor. St. Stanojević, Studije o srpskoj diplomatici, Glas SKA, 106, Beograd, 1923, str. 22 i 34.

13) H. Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre, I^2, Leipzig, 1912, 14—15.

14) Monum. spect. hist. Slavorum meridionalium, I, 14.

15) H. Bresslau, l. c., 618 sl., a za razvoj u Dalmaciji, M. Šufflay, l. c., 11 sl.

16) Svi dosadašnji izdavači datiraju ugovor sa 20. augustom 1189. Sam ugovor je datiran »mensis augusti, die sancti Stephani«. U augustu ima dva sv. Stjepana, naime Stjepan, prvi mađarski kralj, koji se zaista slavi na 20. augusta, ali je taj sv. Stjepan u Dubrovniku jedva poznat. Drugi je našašće tijela sv. Stjepana, koje se slavi 3. augusta, a taj praznik je bio poznat u Dubrovniku tako, da su, napr. Dubrovčani isplaćivali Hranićima tzv. konavoski dohodak svake godine na Stjepandan, 3. augusta. Zbog toga mislim da je i naš ugovor iz godine 1189 datiran sa tim Stjepanom od 3. augusta, iako, dabome, ni Stjepan od 20. augusta nije isključen.

17) J. Radonić, l. c., 9. Zapravo bi bio prvi takav dokumenat već popis stvari crkve Svih svetih od januara 1186 (izd. u GZM, 43, 1931, 37), ali je taj sačuvan samo u kasnijem prepisu.

pisu „повелок блиокь“ je prirodan, jednako kao, napr., dodatak termolskoga notara Julianidesa »mandato predictorum iudicum et iamdicti camerarii«[18]).

Od ovih prvih dvaju ugovora iz godine 1189 nadalje imaju svi dubrovački ugovori potpis notara kao ovjeru ili kao jedan dio ovjere; tako, napr., ugovor sa Fanijem i sa Jakinom iz 1199, sa Barijem iz 1201, sa Termolijem iz 1203, sa Molfetom iz 1203 i sa Biseglijom iz 1211[19]). U većini slučajeva ovjera notara je subjektivna, u prvom licu jednine (dakle kao kod Marina ili kod Radoja), ali napr., listina Barija svršava u objektivnom obliku »quod Robertus notarius rogatu nostro scripsit, qui interfuit«[20]) i molfetski »et ut hec perpetuo mandarentur memorie, iussisimus scribi per manum Jacobi notarii«[21]). Jedino ugovor sa gradom Monopoli iz god. 1201[22]) nema uopće nikakve ovjere, ali ne možda zbog toga što bi to bila stara noticija, kakve su bile moguće još 20 godina ranije, nego zbog toga što je ugovor stilizovan u formi pisma kao odgovor na jedno dubrovačko pismo. Kao pismo mora da je bilo zapečaćeno izvana nekim pečatom, koji je prilikom otvaranja skinut, tako da danas o njemu nema traga, ali se pismo svejedno smatralo autentičnim i ako nema baš ni jedan od elemenata ovjere. Potpuno isti slučaj postoji sa pismom općine Splita dubrovačkoj općini još iz februara 1234[23]). Ni ono nije baš ničim ovjereno ali se i sada može konstatovati da je bilo poslano Dubrovniku kao pismo, i to po svoj prilici kao zapečaćeno pismo. Pergament pisma veličine 18,5×8 5 cm, je presavijen najprije jedanput paralelno širini (odozgo na dolje) na dva polja od 18,5×4,25 cm veličičine, a na to sa desne i sa lijeve strane još tri puta unutra, tako da je pismo sada složeno na dva puta četiri polja, a ta su polja samo 4 25×4,625 (čisto matematički uzevši!) veličine. Da je to tačno, dokazuje adresa »Dno J. Dandulo comiti iudicibus et consiliariis«, koja je neobično sitnim pismom smještena u dva retka točno u jedno od tih malih, samo cca 4×4 cm velikih polja, te se ono mora smatrati adresnim poljem. Kakvom pečatu nema ni traga, ali se vide kroz sva polja složenog pisma dva mala proreza, pa nema sumnje da je kroz ova dva proreza provučena uska traka od pergamenta i na nju vjerovatno obješen pečat, koji je prilikom otvaranja pisma odbačen. Iako, dakle, tekst obaju spomenutih pisama nije ovjeren ničim, čak ni potpisom pisara, ipak je dokumenat kao pismo po sebi dovoljno ovjeren.

Nije naš zadatak da dalje u potankostima pratimo neobično zanimljivi razvoj potpisa pisara. U glavnim crtama može se reći da je potpis pisara ostao u Bosni kao stalni sastavni dio svih ćirilskih (ali za čudo ne i svih latinskih!) listina sve do propasti kraljevine, što neobično olakšava studij bosanske državne kancelarije[24]), dok je, suprotno tome, u Srbiji potpis sasvim nepoznata stvar sve do kralja Milutina, ali ni poslije njega potpis pisara nije obavezan u svim slučajevima[25]). Dubrovnik se priključuje s obzirom na potpis pisara postulatu sredozemnog kulturnog kruga, tj. potpis pisara smatra se kao bezuvjetno potreban zaključni dio svakog, i javnopravnog, a pogotovo privatnopravnog dokumenta. Poslije godine 1190 nema u Dubrovniku više nijednog dokumenta, koji ne bi svršavao sa potpisom pisara.

Nažalost, postoji u tome pravilu također i jedna iznimka, i to baš tamo, gdje je nama najneprijatnije, naime kod anonimnog pisara dubrovačkih ćirilskih dokumenata između godina 1215 i 1254. On je napisao u svemu 10 sačuvanih listina, što dubrovačkih, što srpskih, što bosanskih[26]), ali potpisao nije nijednu. Iako njegov jezik, pun grešaka, bez ikakve sumnje dokazuje da je romanskog pori-

[18]) J. Radonić, l. c., 16.
[19]) Isto tamo, str. 13, 14, 16, 18 i 20.
[20]) Isto tamo, 16.
[21]) Isto tamo, 18.
[22]) Isto tamo, 14.
[23]) Isto tamo, 25.
[24]) V. Stanojević, l. c., 66. sl.
[25]) Isto tamo, str. 83, sl.
[26]) Ispor. GZM, 1948, str. 121, napom. 48.

jekla i da slabo vlada srpskim jezikom, on se nije poveo za primjerom romansko-latinskih listina sredozemnog kulturnog kruga, nego je u tome pogledu čisti sljedbenik i učenik srpskih pisara. On svoju vještinu sastavljanja dokumenata nije učio ni kod kuće, kod svojih romanskih kolega, ni u Bosni gdje bi bez sumnje preuzeo bosanski običaj da se dijak potpisuje na dokumentu, nego je kancelarisku vještinu naučio kod Srba i svojeglavo — na našu veliku štetu i žalost — držao se toga izrazito srpskog običaja. Ova konstatacija je neobično važna, jer se po njoj vidi gdje je taj anonimni prvi ćirilski kancelar dubrovački stekao svoje znanje[26a]).

Osim potpisa notara javlja se od druge četvrtine XIII-tog stoljeća dalje još notarev individualni crtež »signum notarii« koji je u početku kod svih notara gotovo jednak — crtež ispružene podlaktice i dlanovi sa savijenim prstima — ali se od druge polovine istog stoljeća razvija u zaista sasvim individualne znakove — crteže geometriskog oblika, biljnih ornamenata, imenskih monograma itd. No, ovi notarski znakovi upotrebljavaju se samo u privatnopravnim dokumentima i zbog toga za nas ne dolaze u obzir.

4. **Ovjeravanje putem svjedoka.** Iako je potpis pisara notara bio dovoljna ovjera za dokumenat, ipak se ta ovjera nekad pojačavala svjedocima[27]). Do pred kraj XIII stoljeća razvili su postepeno svi naši primorski gradovi utvrđene i stalne zakonske propise s obzirom na potpisivanje privatnopravnih listina od strane svjedoka (sudaca, eksaminatora, odnosno auditora[28]), ali u početku toga stoljeća, koje za naše pitanje dolazi u obzir, ne postoje stalna pravila ili propisi ni za privatnopravne, ni za javnopravne dokumente, nego se opaža nastojanje da se javnopravnim dokumentima dadne što jača ovjera ne samo sa potpisom notara, nego i sa što više svjedoka, te ih, napr., ugovor Dubrovnika sa knezom Miroslavom iz god. 1190 ima 58[29]), ali ga nadmašuje ugovor sa bugarskim carem Mihailom Asjenom iz godine 1253, koji ima 101 svjedoka[30]).

U Dubrovniku se navode svjedoci samo imenom na kraju ugovora, a njihova imena piše notar. Isti način nalazi se i na više ugovora, koje nisu pisali dubrovački, nego strani notari, tako, napr., u ugovoru Pize od 1169, Fanija od 1199, Jakina od 1199 itd.[31])

Međutim, početkom XIII stoljeća u susjednoj Italiji ulazi u običaj da se svjedoci lično i vlastoručno potpisuju ispod teksta ugovora. Prvi takav ugovor je onaj sa gradom Termolijem od 29. maja 1203, drugi sa Molfetom iz maja 1208, treći sa Biseglijom od 6. juna 1211[32]). U svim ovim dokumentima svjedoci, čiji broj varira između 12 i 20, potpisuju se vlastoručno. Dabome, ima među njima rukopisa, kod kojih se na prvi pogled vidi da teškom mukom crtaju pojedina slova jedno za drugim, napr. potpis »Nger Filippi filus« u molfetskom (Radonić ga piše pravilno Niger Filippi filius, ali sam Niger je u potpisu dva puta zaboravio slovo i!)[33]). Većina njih ali još ne svi, stavlja ispred potpisa krst, neki — sasvim običan krst, drugi ga kite manje ili više (većinom manje), ukusno i spretno. Priličan broj svjedoka još nije pismen, te vlastoručno povuče samo krst, kao što su to učinili Nemanja ili Miroslav godine 1186 i 1190, a ime svjedoka u takvim slučajevima ispisuje notar.

Dubrovčani su preuzeli i taj talijanski način ovjeravanja, ali su ga primjenjivali prilično rijetko, kao što ga uostalom ni komune u Italiji nisu upotrebljavale u svim slučajevima bez izuzetka. Tako je, napr., pisar grada Fermo u »fidanciji«

[26a]) Ispor. i moj Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku. Anali hist. inst. JAZU I, 1952, 76.

[27]) Općenito o svjedocima ispor. St. Stanojević, Glas SKA, 110, 1924, 1 sl. za Dubrovnik, str. 4 sl.

[28]) M. Šufflay, l. c., 106 str.

[29]) Monum. spect. hist. Slavorum mer., I, 14.

[30]) Mikl., 35 sl.

[31]) J. Radonić, l. c., 6, 13, 14, i s. d.

[32]) Isto tamo, 16, 17, 18.

[33]) Isto tamo, 18.

Dubrovčanima od 26 maja 1231 po starom običaju samo imenom naveo tamošnje svjedoke, ali se oni nisu vlastoručno potpisali[34]). Zbog toga nije čudo što se vlastoručno potpisivanje i u Dubrovniku upotrebljava rijetko. U arhivu su sačuvani samo ugovor sa Ariminijem od 1. augusta 1235[35]) i dva ugovora sa Ulcinjem od 22 aprila 1242[36]), o kojima će biti još kasnije govora. Na njima su, osim drugih sredstava ovjeravanja, i vlastoručni potpisi, na prvom mjestu potpisi Dubrovčana, na ulcinjskima pak i Dubrovčana i Ulcinjana, pa čak i jednog Mlečanina. Ali, kao što je već spomenuto, 11 godina poslije ulcinjskog ugovora na ugovoru sa bugarskim carem Mihailom Asjenom opet se ne potpisuju svjedoci vlastoručno, nego ih samo pisar navodi poimence.

5. **Hirograf.** O tome što je hirograf i o ovjeravanju naših i ćirilskih dokumenata pomoću hirografa raspravljao sam na drugom mjestu opširnije[37]) i pokazao kako je u Dubrovniku hirografisanje dokumenata uveo notar presbiter Pascalis de Capalu (u službi god. 1228—1262), a po njegovom uzoru hirografisao samo tri ćirilske isprave Paskalov savremenik i drug, često spomenuti anonim u dubrovačkoj srpskoj ili hrvatskoj kancelariji. Ovdje da spomenemo samo to, da je Paskalov prvi hirograf u Dubrovniku njegova zakletva prilikom stupanja u službu 26. januara 1228[38]). Iz toga se vidi da je hirografisanje dokumenata kod nas uvedeno vrlo kasno, dok je, napr., u Engleskoj prvi hirografisani dokumenat iz god. 855, u Njemačkoj iz god. 967, a u Italiji se hirografisanje razvilo tek od XII stoljeća dalje[39]). Razvoj je išao u tom pogledu vrlo sporo.

6. **Pečat.** — Isto je tako spor razvoj ovjeravanja putem pečata. Na zapadu je pečat stoljećima svakidašnje sredstvo za ovjeravanje dokumenata, a kod nas se, kao što je već spomenuto, u Dubrovniku pojavljuje prvi pečat tek godine 1201. No, pritom treba držati na umu dvoje: Prvo, ni na zapadu pečat nije prodro odmah svuda. I na zapadu ima, napr., slučaj da je najstariji pečat Wittelsbachovaca poznat tek iz godine 1166, da najstariji pečati Habsburgovaca (onda doduše samo grofova) potiču tek sa kraja XII stoljeća i da je pečaćenje od strane knezova bez izuzetka sprovedeno tek u toku XIII stoljeća[40]). Prema tome, nije ništa neobično što se kod nas prvi pečati pojavljuju tek u početku XIII stoljeća. Drugo što treba držati na umu jeste: Iako pečate ne nalazimo na dokumentima prije početka XIII stoljeća, ne bi se zbog toga smjelo tvrditi da ih naši magnati nisu uopće poznavali ili da ih nisu posjedovali. Naprotiv, pečat je kod Slavena poznat iz pradavnine. Kod svih slavenskih naroda se taj predmet naziva »Pečat«, a ta riječ nije izvedena ni iz grčkog ni iz latinskog, kao što je to slučaj kod svih germanskih naroda koji su upoznali tek latinski »sigillum« i preuzeli zajedno sa predmetom i naziv za njega (Siegel, seal, sceaux itd.). Slavenski »pečat« je dakle iz slavenskog doba pre kulturnih veza sa grčkim i latinskim kulturnim krugom, tj., on je prastari kulturni predmet, ali se taj predmet prvobitno nije upotrebljavao za ovjeravanje listina. Gotovo je sigurno da je i ban Kulin imao svoj pečat, ali je pečat u njegovo doba služio u druge svrhe a ne za ovjeravanje listina.

Kao što smo vidjeli upotreba pečata prodirala je kod nas vrlo sporo. Najbrže je prodrla kod Nemanjića u Srbiji. Oni su prvi postali svjesni svog vladarsko-suverenog položaja i prvi su počeli imitirati suverene vladare sa strane. Dok je prva Nemanjina listina, tj. nadasve važni ugovor sa Dubrovnikom iz godine 1186, još bez ovjere pečatom dotle je njegova druga poznata povelja, naime privileg Splitu, izdan između 1190 i 1195 god.,[41]) već ovjerovljen pečatom. Pošto je Nemanjina

[34]) Smičiklas, Cod. dipl., III, 339.

[35]) Radonić, l. c., 27.

[36]) Smičiklas, C. d. IV, br. 134 i 135.

[37]) Hirografi u srpskoj diplomatici srednjega vijeka. Godišnjak skopskog filozofskog fakulteta, IV., 1940, 207 sl.

[38]) Smičiklas, Cod. dipl., III, br. 250.

[39]) Bresslau, l. c., 670, 671 i 674.

[40]) Isto tamo, str. 709 u tekstu i u napom. 6.

[41]) Mih. Dinić, Tri povelje iz spisa Ivana Lučića, Zbornik filozof. fakulteta u Beogradu, III, 1955, 77.

Srbija kao bivši sastavni dio bizantiskog carstva pod uplivom istočnog grčkog kulturnog kruga, to je razumljivo da je Nemanja upočetku imitirao istočne običaje i za pečat na listini Splitu upotrebio bulu od olova, tipično sredstvo za ovjeravanje bizantiske državne kancelarije, od koje su taj običaj preuzele papska i mletačka kancelarija. No već njegov sin Stefan Prvovjenčani osim očeve bule od olova upotrebljava i zapadnjački pečat od voska (prvi put na svojoj listini Dubrovniku između 1214 i 1217, vjerovatno iz 1215 godine.[42]) Od Prvovjenčanog dalje u Srbiji sve do kraja srpske samostalnosti upotrebljavaju se obje vrste pečata, i bizantiske bule od metala i zapadnjački pečati od voska.

Iz Huma i iz Bosne postoje prve, pomoću pečata ovjerovljene listine iz prvih decenija XIII. stoljeća, iz Huma listina kneza Andrije, iz Bosne listina bana Matije Ninoslava, obje pisane prije god. 1235.[43]) Obje su ovjerovljene na zapadnjački način putem pečata od voska, a ne putem bula od olova ili drugih plemenitijih metala.

Izgleda da je Dubrovnik najkasnije od svih naših političkih jedinica nabavio pečat. Dubrovački se pečat prvi put spominje tek god. 1235 kada dubrovački notar Pascalis de Capalu u dubrovačkoj »fidanciji« gradu Rimini na kraju u svome potpisu između ostalog, veli »et sigillo comunis civitatis Ragusii communiui«,[44]) a sačuvan je taj pečat prvi put (ne u cjelini, ali u tolikim ostacima, da se može konstatovati da je to isti tipar, koji se kasnije do sredine XV. stoljeća upotrebljava vrlo često na ugovoru Dubrovnika sa Krajinom, odn. njezinim izaslanikom Odolom Predenićem od 11. februara 1248.[45])

7. **Kumuliranje sredstava ovjere.** U toku XIII. stoljeća mora da je falsifikovanje listina cvalo, jer se opaža težnja svih onih organa, koji izdaju listine da ih ovjere što jače, sa što više načina ovjeravanja. Zbog toga nije nikakva rijetkost da je izvjesna listina ovjerovljena i legalnim potpisom notara zajedno sa notarskim znakom, a i hirografom (napr. gore spomenuta zakletva notara Pascala iz god. 1228), ili i hirografom i pečatom, kao, napr., ugovor Dubrovnika sa banom Matejom Ninoslavom iz god. 1240 (Mikl., 35, Lj. Stoj., I, 11) ili, napr., i potpisom notara zajedno sa notarskim znakom, a k tome još vlastoručnim potpisima svjedoka i povrh svega još pečatom (ugovor Dubrovnika sa Riminijem od 1. augusta 1235 — J. Radonić, l. c., 27). Rekord takvog kumuliranja sredstava ovjere pretstavlja ugovor između Ulcinja i Dubrovnika od 22. aprila 1242,[46]) pisan rukom dubrovačkog notara presbitera Paskala. Pascal ovjerava ovaj doduše važni dokumenat, ali ipak ne važniji od napr., ugovora s banom Ninoslavom iz god. 1240, najprije potpisom 25 svjedoka; među njima je na prvom mjestu ulcinjski biskup Marko, na drugom vikar dubrovačkog nadbiskupa, a potom se redaju Dubrovčani i Ulcinjani, pa je čak i jedan Mlečanin među njima. Poslije potpisa svjedoka potpisuje se i notar Paskal sa svojom najduljom formulom »Ego presbiter Pascalis et comunis Ragusii notarius iuratus scriptor sum et testis solitoque meo signo complevi et roboravi« i potpis zaključuje sa svojim poznatim notarskim znakom. Da bi ovjera bila još jača, on piše dokumenat kao hirograf i po sredini između oba teksta napiše riječi »BENEDICTVS D̄S (deus) IN ..... (srednji dio ne može se pročitati jer je stegnut od vrpce, možda je bilo »OPERIBVS«) .... SVIS AMEN«, te ih na način hirografa preteže napola. Ali svjedoci, njegov vlastiti potpis, i znak, i hirograf još mu nisu bili dovoljni, nego ovaj primjerak, što je ostao Dubrovniku, dadne ovjeriti još sa pečatom dvojice ulcinjskih izaslanika. Na samu jednu vrpcu objesi dva pečata, oba u poznatom špicovalnom obliku crkvenih pečata, a na oba pečata nalazi

---

[42]) Lj. Stojanović, Stare srp. povelje i pisma, I, br. 4, str. 3. Za datiranje ispor. V Foretić, Ugovor Dubrovnika ... 83.

[43]) Ispor. GZM, 1948, 144.

[44]) J. Radonić, l. c., 28. Ispor. M. Šufflay, l. c., 88 nap. 1.

[45]) Mikl., br. 38, str. 31, Lj. Stojanović, I, br. 24, str. 21. Ispor. M. Rešetar, Dubrov. numizmatika, I (Pos. izd. SKA 48), 552. Njegova pretpostavka o ranijem postojanju dubr. pečata nije ničim utemeljena.

[46]) Smičiklas, Cod. dipl., IV, br. 134, str. 149.

se otisak jednog te istog tipara, naime [S(igilum) M]ARCI EPIS-COPI DOLCIN, iz čega se vidi da u Ulcinju god. 1242 ne postoji još nikakav drugi pečat, nego biskupov (drugi otisak Markovog pečata učinjen je sigurno u ime najvišeg svjetovnog pretstavnika Ulcinja, ali taj nije imao pečata, te se poslužio biskupovim, postupak, koji je u Srednjem vijeku običajan). Na taj je način, dakle, notar Paskal upotrebio apsolutno sva sredstva, koja su bila tada poznata za ovjeravanje. Da su već onda bili poznati još i otisci prstiju, zacijelo bi se i otisci nalazili na dokumentu. Brižljivije i pedantnije od ovog Paskalovog dokumenta nije ovjeren nijedan dokumenat ni kod nas, a zacijelo ni na strani.

Zaključak. Iz svega što smo gore iznijeli o ovjeravanju naših najstarijih listina, proizilazi sasvim jasno da je Kulinova listina prema tada postojećem običaju dovoljno ovjerena iako je ovjerena samo potpisom dijaka-pisara. Više se u ono vrijeme nije ni tražilo. Pečat je bio u tim godinama kod nas još sasvim nepoznat kao sredstvo ovjere, pečat ulazi u običaj tek 25—40 godina poslije Kulina bana.

II. ORIGINAL KULINOVE POVELJE

Pošto, dakle, razlog ovjere Kulinove listine potpuno otpada, pošto je, dakle, Kulinova listina prema običaju onog vremena apsolutno dovoljno ovjerena Radojevim potpisom, to više nema razloga sumnjati u to da može Lenjingradski primjerak, čiji je latinski tekst napisao toliko puta spomenuti dijakon Marin, ondašnji notar Dubrovnika, biti zaista pravi pravcati »original« Kulinove listine. Svi smo se do sada slagali u tome da je dijakon Marin napisao tekst listine na latinskom jeziku u Dubrovniku, da ga je dubrovačka vlada poslala u Bosnu, a tamo je Kulinov dijak Radoje preveo latinski tekst na srpskohrvatski i svoj prevod napisao na istom komadu pergamenta, na kome je bio napisan Marinov latinski original.[1]) Prema tome, Radojev bosanski autogram nalazio bi se na istom dubrovačkom pergamentu ispod Marinovog latinskog teksta.

Sada, kada su sva tri primjerka Kulinove listine pristupačna, može se upoređivanjem pisma doći do tačnijih rezultata, na osnovu kojih postaju razumljive i dosadašnje kontradikcije i nejasnosti s obzirom na međusobni odnos sva tri primjerka i na čijoj će se osnovi moći konstatovati, koji je od ova tri primjerka listine pravi »original«.

Ako se uporedi ćirilsko pismo lenjingradskog primjerka sa ćirilskim pismom takozvanog »starijeg prepisa«, svaki paleograf će na prvi pogled konstatovati da ima pred sobom elaborate dviju međusobno temeljito različitih pisarskih škola.[1a]) Pisar lenjingradskog primjerka piše uskim, a visokim ustavnim slovima, koja mjestimično pokazuju prve početke buduće poluminuskule,[2]) dok pisar takozv. starijeg prepisa piše slova kvadratičnog oblika, a sa još više elemenata buduće poluminuskule. Izraz »kvadratičan oblik« mora se uzeti cum grano salis; ima slova koja bi bila zaista pravi kvadrat, ali ih ima i širih i užih od kvadrata. Ipak, u svemu pokazuje takozv. stariji prepis širinsku sklonost kod povlačenja slova, dok pisar lenjingradskog primjerka pokazuje izrazito visinsku sklonost.

Taj utisak različitosti, koji se stiče na prvi pogled, mnogo se pojačava upoređivanjem pojedinih slova obaju primjeraka. Gotovo sva slova pisana su u lenjin-

---

[1]) V. napr. M. Rešetar, A. f. sl. Ph., 29, 152; St. Stanojević, Glas SKA 106, 55; M. Kos, Glas SKA, 123, 45 sl. i moja izlaganja u GZM, 1948, 11 sl. Vrana posvećuje tome pitanju cijeli odjeljak I »Prvi postanak i diplomatski oblik Kulinove isprave« str. 10 sl. Nažalost, moraću u sljedećem sebe na mnogo mjesta ispravljati odn. dopunjavati, ali, kao što je već spomenuto, prilikom analize primjerka Kulinove listine u GZM 1948, još nisam vidio takzv. »stariji prepis«, a taj daje cijelome pitanju neočekivani preokret.

[1a]) Paleografi se neće moći složiti sa metodom, kojim se je služio J. Vrana u svome radu o originalu Kulinove povelje, ali ćemo o tome raspravljati opširnije i sa principijelnog gledišta onda, kada izađe njegova rasprava »Geneza Miroslavljeva evanđelja«, koja ima izaći u radu Jugoslavenske akademije (v. J. Vrana, l. c. 41 napomena ispod teksta). Za sada ostavljamo principijelna metodološka pitanja postrani, a pojedini paleografski momenti, razlike i veze među pismima na koje nailazimo u našem raspravljanju, biće razumljivi paleografu i laiku i bez metodološkog utemeljenja.

[2]) Ispor. detaljnije u GZM, 1948, str. 111.

gradskom primjerku drukčijim potezima, čija je posljedica drukčiji oblik slova, nego u takozv. starijem prepisu. Nabrajati potanko pojedine različitosti nema smisla jer su suviše očite.

Ako se ogledamo za srodstvom jednog i drugog pisma može se za lenjingradski primjerak brzo naći odgovarajuća sredina. Istim odn. sličnim uskim, a visokim slovima piše prvi dubrovački susjed, Hum. Pismo Miroslavljevog evanđelja, slova Miroslavljevog potpisa na ugovoru sa Dubrovnikom iz god. 1190, obje listine kneza Andrije Dubrovniku, pa čak i pismo ugovora humskog župana Radoslava iz god. 1254 pokazuje isto sklonost do usko-visokih slova,[3]) kao i lenjingradski primjerak Kulinove listine. Kraj svih individualnih razlika pojedinih pisara, opći aspekt je kod svih isti, naime pretjerano usko-visokog pisma. Ovaj vitko-visoki oblik pisma po svoj prilici nije nastao na humsko-dubrovačkom teritoriju, nego izgleda da je importiran iz Makedonije.[4])

Ponešto teže je naći odgovarajuću sredinu za pismo takozv. starijeg prepisa. Prethodnici njegovi se uopće ne mogu utvrditi, jer je iz sredine ili kraja XII. stoljeća sačuvano suviše malo rukopisa da bi se moglo uspoređivanjem pisma doći do pozitivnog rezultata. Zbog toga se moramo zadovoljiti sa drugom mogućnošću, koja daje isto tako siguran rezultat, naime sa istraživanjem da li pismo takozv. starijeg prepisa, čije nam preteče nisu poznate, nema nekih potomaka i nasljednika, koji bi bili preuzeli karakteristike našeg pisma. I na osnovu nasljednika moglo bi se sa sigurnošću konstatovati porijeklo izvjesne vrste pisma.

Ako pregledamo sve onda postojeće pisarske centre, uvjerićemo se ubrzo da nasljednika onoga pisma, kojim piše pisar takozv. starijeg prepisa nalazimo jedino u Bosni, dok ostali centri uopće ne dolaze u obzir. Za Hum smo već istakli da ostaje vjeran tradiciji škole Miroslavljevog evanđelja. Dubrovački pisarski centar je poznat po kancelaru anonimu iz god. 1215—1254, ali on piše pismom, koje nema ni jedno zajedničko karakteristično slovo sa našim takozv. starijim prepisom. Jednako ni srpska državna kancelarija, iz koje je u XIII. stoljeću poznat veliki broj pisara, nema ni jednog, koga bismo mogli označiti kao nasljednika odnosno učenika onog pisara, koji je pisao takozv. stariji prepis.

Jedini potomci odnosno nasljednici pisma našeg takozv. starijeg prepisa naći će se u bosanskoj državnoj kancelariji. Prvi nasljednik Kulinovog dijaka Radoja, Ninoslavljev gramatik Desoje, ne može se ubrajati među potomke starijeg prepisa, jer piše suviše knjižnu majuskulu, iako se vidi da mu novotarije u pismu nisu potpuno nepoznate[5]) (ako bi on pustio ruci na volju, o njegovom bi se pismu vjerovatno moralo suditi drukčije!). Tim više je učenik i nasljednik takozv. starijeg prepisa drugi, nažalost bezimeni dijak Mateja Ninoslava, koji piše Ninoslavljevu listinu između god. 1234 i 1240 (M. 36; ispor. GZM, 1948, 116 sl.). Ovaj Ninoslavljev anonim je učenik i nasljednik starijeg prepisa i s obzirom na opći karakter pisma, a još više s obzirom na duktus i elemente pojedinih slova. Opći karakter pisma mu je osobito u posljednjih šest redova, gdje nastoji da piše lijepo, istog kvadratičnog oblika slova kao u starijem prepisu, ali s obzirom na duktus pojedinih slova mu je bliži u prvom dijelu povelje, koji on piše brzo, a i nadasve aljkavo. Kod toga aljkavoga i ružnog pisma (stariji prepis je u uspoređenju sa anonimovim pismom prava kaligrafija!), pokazuju neka njegova karakteristična slova tako podudaranje sa istim slovima takozv. starijeg prepisa, da ne može biti nikakve sumnje, da se tu radi o istoj pisarskoj školi. Tu bi se moglo navesti više slova, napr.: Є, Д, К itd. Od slova Є je kod jednog i drugog oblina povučena nehajno i vrlo malo ispupčeno, a jezičac je obojici prosta ravna crta bez čekića na kraju; slovo Д piše anonim osobito u posljednjih šest redova s apsolutno istim potezima, kao i stariji prepis, a kod slova К pretvara se kod obaju pisara drugi lomljeni dio u jedan polukrug ili luk, koji stoji već daleko desno od stabla. Ali sve su to nebitna podudaranja

[3]) Ispor. GZM, 1948, 133, 134, 138.

[4]) Ispor. Mošin, Makedonsko evangelie na pop Jovana. Skopje, 1954. Potpuno isti karakter slova ima i makedonsko evanđelje XII. stoljeća u Univ. biblioteci u Ljubljani.

[5]) Ispor. GZM, 1948, 115.

kakva ćemo manje više slična naći i kod drugih pisara. Ona slova, koja ćemo naći samo kod njih, a koja ih jasno dijele od svih drugih pisara i od svih drugih pisarskih škola su B i P. Slična slova B i P nema ni kod jedne druge škole čitavog ćirilskog područja, ona se pojavljuju jedino u Bosni. Slovo B pišu obojica začudo sa četiri poteza: najprije lijevo stablo, na njega gore i dolje po jednu poprečnu vodoravnu crtu (nekada se čini kao da je donja vodoravna povučena u jednom potezu sa stablom, čineći pravi kut s njome, ali još češće se vidi da je poslije povučenoga stabla pero odignuto i vodoravna crta pravljena sa novim potezom), konačno od gornje vodoravne na donju vodoravnu još jedna spajajuća crta, ali ta nije vertikalna, kao što je stablo (u vertikalu pretvara se ovaj četvrti potez baš istih godina u susjednoj Srbiji, te od ranijeg B nastaje novo minuskulno □, koje nalazimo prvi puta definitivno oblikovano u pismu kralja Vladislava Dubrovniku, M. 25, St. 16, a koje je iz istog vremena kao i povelja Ninoslavljevog anonima) nego je ulegnuta na lijevo, dakle shematički u obliku ⊏ [6]) Kod toga je takozv. stariji prepis još konsekventniji u pisanju toga oblika slova B, jer ga piše na taj način u svima slučajevima, dok se Ninoslavljev anonim u posljednjih šest redova (riječ Дȣбровникь u 5 r. odozdo, своеи u 4 r., правдȣ u 2 r. i крикь u posljednjem retku) vraća na ustavni oblik sa dobro vidljivim usjekom između oba trbuha, jednako kao što i slovo K piše sa lomljenim desnim dijelom. Vidi se da anonim dobro zna da piše majuskulu, ali da u brzini radije piše aljkave minuskulne oblike i ako izgleda da je minuskulno B sa četiri poteza teže i sporije za pisanje, nego majuskulno, koje se može povući u dva poteza. Po ovome minuskulnom B sa zavinutom četvrtom crtom pretstavljaju takozv. stariji prepis i Ninoslavljev anonim sasvim iznimnu pojavu. Nigdje drugdje, ni u jednoj južnoslavenskoj pisarskoj školi neće se naći isti način oblikovanja toga slova, od koga vodi samo još jedan mali korak do pravog minuskulnog četverokutnog B.

Još upadnije i karakterističnije za oba pisara je pisanje slova P. Kod obojice se P pojavljuje u dva veoma neobična oblika, naime tropotezno P sa trokutom mjesto trbuhom, prislonjenim na vrh upravnog stabla, i četveropotezno P sa četverokutom mjesto sa trbuhom, dakle shematički tropotezno ⊬ ili ⊬ i četveropotezno ⊢⊐ . Primjera za tropotezno je toliko, da ih ne treba napose nabrajati, četveropotezno ima u takozv. starijem prepisu u riječima граńамь r. 4, трьгȣюке r. 8 рожьства r. 21 itd., kod Ninoslavljevog anonima рабь r. 1, пра r. 25 itd.

Biće potrebna naročita detaljna studija da se protumači porijeklo ovih dvaju tako neobičnih, može se reći i neprirodnih načina pisanja slova P. Letimičnim pregledom može se konstatovati da je tropotezno i trouglato P porijeklom iz Bugarske gdje se nalazi već u potpisu igumana Makarija iz god. 980[7]), a ostaje prilično često i u kasnijim vijekovima[8]) — da li to P nije možda preuzeto iz neke grčke pisarske škole, trebalo bi tek istražiti —, ali se ono u drugim južnoslavenskim pisarskim školama nalazi krajnje rijetko (u XIII. stoljeću jedino još kod pisara Uroševe listine M. 46 i donekle u Milutinovom autogramu M 55, oba puta zacijelo bugarski uplivi!) može se reći gotovo nikako. Svuda u ostalim pisarskim centrima vlada normalno P s polukrugom kao trbuhom na vrhu stabla. S obzirom na četveropotezno i četverouglato P je još teže dokazati njegovo porijeklo, ali vjerovatno i ono potiče iz Bugarske.

Međutim, kakvo god bilo porijeklo jednog i drugog P, jedno je van pitanja, naime, pošto se ono ne nalazi nigdje drugdje osim kod takozv. starijeg prepisa i kod Ninoslavljevog anonima, dalje, pošto se iznimni oblik slova B nalazi isto tako jedino kod njih dvojice, mora se po tome bezuvjetno zaključiti, da oba pisara potiču iz iste pisarske škole.

---

[6]) Ispor. opis toga slova i kod J. Vrane, l. c. 39.

[7]) Lavrov, Kiril. paleogr., str. 27.

[8]) Napr. isto tamo, str. 82, 101, 104, itd.

Prirodno bi bilo da ta škola nije izumrla sa Ninoslavljevim anonimom nego da će škola živjeti dalje i da ćemo u kasnijem razvoju naći pisara sa istim neobičnim navikama. Zaista ih i nalazimo. Doduše, s obzirom na karakteristični poluminuskulni potez slova B ih nema. Neka viša sila u Bosni — da li je to bila bosanska crkva ili sama bosanska državna kancelarija, ne može se konstatovati, ali je svakako zanimljivo i za kulturnu istoriju od neobične važnosti, da se kulturni život nije razvijao neplanski, nego dirigovan od neke više organizacije — energično je stala na put novotarijama u pismu, jednostavno izbrisala sav prošli 50 godišnji razvoj u tome pravcu, uklonila poluminuskulne oblike slova B, K i produljenoga ч , i pismo vratila na staru majuskulu. Zbog toga se u kasnije vrijeme nikad više ne pojavljuje onaj oblik slova B naše dvojice pisara, od koga bi bilo samo još jedan mali korak do čistog oblika minuskulnog□, nego isključivo samo obično majuskulno B sa usjekom između oba trbuha.

Sasvim drukčiji je slučaj sa slovom P. Ono ne mora gubiti majuskulni karakter, bilo da se piše oblim dvopoteznim, bilo trokutim tropoteznim ili četverokutim četveropoteznim načinom. U svakoj od te tri mogućnosti slovo P se može pisati ili čisto majuskulno između dva reda, ili, što se mnogo češće događa, sa stablom koje je produljeno u donji prostor. Baš ovo tropotezno i četveropotezno slovo P postaje jedna od najzanimljivijih i najkarakterističnijih pojava bosanske ćirilice po tome što ovi neprirodni oblici u Bosni više ne iščezavaju, nego ostaju u životu sve do pada Bosne.

Tropotezno i trouglasto P naći će se u Bosni poslije Ninoslavljevih vremena rjeđe nego četveropotezno — četverouglasto. Od pisara koje se može kontrolisati na osnovu objavljenih faksimila kao prvi se pojavljuju Priboje i Pribisav, dijaci Stjepana Kotromanića,[9]) ali je kod obojice tropotezno P srazmjerno rijetko. Poznati Draživoj Bojić, dijak Stjepana Kotromanića i bana Tvrtka, kao izvježbani kaligraf piše slovo P tako spretno da se rijetko opaža da je sastavljeno od tri poteza, ali su mjestimično ta tri poteza ipak jasno vidljiva, naprimjer, kod Thalloczyja, tab. 7, red. 10, проклеть , tab. 10, r. 4, прибинића , r. 19, ili još jasnije kod Mošina,[10]) tab. 132, r. 1, рабь , r. 12, добри , r. 19, пристакь itd. U navedenim slučajevima sva tri poteza su dobro vidljiva dok u mnogim slučajevima piše P sa oblim trbuhom ili pak P doduše sa trokutom, ali tako da izgleda da je desna i donja strana povučena jednim potezom, koji uključuje oštri kut. Isto tropotezno P može se naći i od kralja Ostoje nadalje, ali će navođenje pojedinih primjera na ovome mjestu biti suvišno.

Još mnogo karakterističnije postaje za kasnije bosansko pismo slovo P u četveropoteznom i četverouglatom obliku, koji se također prvi puta nalazi u takozv. starijem prepisu i kod Ninoslavljevog anonima. Ono postaje upravo tipični bosanski oblik slova P, oblik koji se nalazi bezbroj puta i u listinama i u književnim djelima. Jednako izrazito ga piše, napr., Ostojin dijak Hrvatin u povelji od 5. februara 1399 (v. GZM, 1949/50, 155), kao što Vladić, dijak Stjepana Ostojića i Tvrtka II (v. isto tamo, 175), kao što i Radoslav, pisar jednog od najmlađih bosanskih rukopisa[11]). Čim se u jednom rukopisu pojavljuje ovaj jedinstveni četverouglati oblik slova P, koji se prvi puta može naći u tzv. starijem prepisu i kod Ninoslavljevog anonima, a koji je svima ostalim pisarskim školama ćirilice potpuno nepoznat, može se sa sigurnošću zaključiti da je rukopis bosanskog porijekla. Na taj način takozv. stariji prepis i Ninoslavljev anonim stoje na početku jedne jedinstvene pojave u pismu, koja se može pratiti još stoljećima u kasnijem razvoju bosanske pismenosti.

---

[9]) Thalloczy Lj., Istraživanja o postanku bosanske banovine... GZM, 18, 1906, tab. 1, 2, i 4.

[10]) Vladimir Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, Knj. II, Reprodukcije, Zagreb, 1952.

[11]) V. V. Jagić u A. f. sl. Ph, XXV, str. 21—25 i odatle u Poviesti hrvatskih zemalja B i H, str. 819.

Pokraj ovih sasvim iznimnih slova, koja su zajednička samo njima dvjema, a koja bezuslovno dokazuju da se u tom slučaju radi o jednoj te istoj školi, o nekoj bosanskoj školi, ima dabome i individualnih razlika između obojice pisara. Već smo napomenuli da je pisar »Starijeg prepisa« daleko bolji kaligraf od Ninoslavljevog anonima. Osim toga je anonim, sasvim prirodno, već za nekoliko decenija odmakao dalje u minuskulu. Njegova stabla slova *а* su mnogo dulja, nego u tobožnjem »starijem prepisu«, slovo *ж* sastavljeno je samo od središnje okomice i dviju ukrštenih kosih crta itd. Ali kraj ovih sitnih razlika, koje su razumljive, jer se radi o dva različita pisara u vremenskoj udaljenosti od 40—50 godina, ostaje sigurna činjenica da su oba pisara učila pisanje u istoj pisarskoj školi.

Kada smo načisto s tim, dalji su zaključci jasni: Škola mora da je bosanska, jer Ninoslav na važno i delikatno mjesto svoga ličnog pisara sigurno nije zvao nekog tuđinca. Prema tome je i pisar takozv. »starijeg prepisa« Bosanac, a pošto je on Bosanac, onda se kod toga primjerka koji smo do sada označili kao »stariji prepis«, ne radi o nekom »prepisu«, nego je taj tobožnji stariji prepis uistinu onaj original, koji je pisan u Bosni: **prema tome, to je autogram Radoja, dijaka bana Kulina.** Čim smo putem uspoređivanja pisma došli do iznenađujućeg rezultata, da je ćirilski tekst tobožnjeg starijeg prepisa pisao Kulinov dijak Radoje, onda se po sebi postavlja pitanje: A ko je pisao latinski tekst koji se nalazi ispred, odn. iznad Radojevog ćirilskog? Odgovor na ovo pitanje donosi još veće iznenađenje. Istraživač će se zapanjen upitati kako je moglo toliko nas i historičara i filologa kroz decenije vjerovati da je latinski tekst Kulinove zakletve sastavio dubrovački notar dijakon Marin! Tu smo i filolozi i historičari kao zaslijepljeni prolazili kraj jedne činjenice, koja postaje i kod najpovršnijeg uspoređenja potpuno jasna, naime, činjenice, da dijakon Marin jednostavno nije bio kadar da napiše taj latinski tekst zakletve. Latinski tekst Kulinove zakleve pretstavlja po svojoj pravilnoj sintaksi nešto izabrano i dotjerano. U ono vrijeme se na latinskom jeziku jedva moglo napisati nešto bolje. Pravilni višestruki akuzativ sa infinitivom, u njega vješto učlanjen niz participijalnih konstrukcija, i, konačno, okretan svršetak prve rečenice »nisi quis suam per voluntatem mihi donum dare voluerit« čine užitak svakom latincu. Gramatičku pogrešku nećemo u tekstu naći nijednu, ortografsku jedino »aput« mjesto »apud«.

A naš dijakon Marin? Direktna protivnost tome! On i nezna latinski, nego piše latinski onako kako je narod onda govorio dalmatinsko-romanski, a možda i srpsko-hrvatski jezik. Iz njegovih listina može se sastaviti cijeli buket cvijeća od prave »varvarske« latinštine. U jednoj listini iz januara 1186 piše »et in ipsa ecclesia habet turribulum argenteum, quem(!) Raddo Teodori habet in pignore«[12]). Iz ove Marinove vulgarno latinske rečenice doznajemo odakle je srpsko-hrvatska neobična impersonalna konstrukcija sa »ima« (»ima nas mnogo«, »u zemlji ima obilje svega«). To je tačna imitacija varvarsko-latinskog »habet«, koji naš dijakon Marin upotrebljava sigurno zajedno sa drugim »latincima« našeg Primorja i koje je odatle prešlo u naš jezik[13]). U svim svojim listinama i sastavcima, napr. u ugovoru sa Stefanom Nemanjom, je dijakon Marin nespretan stilista, da se često jedva hvata smisao, a vrhunac je valjda postigao u ugovoru Dubrovnika sa dukljanskom kneginjom Desislavom od 3. (ili možda 20.) augusta 1189, dakle samo nekoliko dana prije datuma Kulinove listine, a u kome listinu završava sa zaista klasičnom rečenicom »Quo vero ordine universus(!) comunis(!) Ra-

[12]) GZM, 43, 1921, 38.

[13]) Ovaj vulgarnolatinski »habet« nije ograničen samo na naše romansko Primorje, nego je postojao jednako i u Galiji, gdje se iz toga razvilo francusko »il y a«. Iz francuskog je prodro »habet« u susjedna njemačka područja i, napr., Švajcarac iz Züricha ne kaže književno njemački »hier gibt es viel Blumen«, nego na francusko-romanski način »hier hat viel Blumen« jednako kao što bismo mi, ali po dalmatinsko-romanskom uzoru rekli »ovdje ima mnogo cvijeća«. Drugim slavenskim jezicima je ova impersonalna konstrukcija nepoznata. Ruski имѣется ima kao podlogu latinski pasiv »habetur«, koji je u duhu jezika ipak logičan, dok latinsko »habet« i naše »ima« sa svojim u suštini tranzitivnim značenjem to nije. Da li je iz francuskog prodrla još u koje druge njemačke dijalekte, nije mi poznato.

gusii campana sonendo(!) curiam facientes(!) ligna receperunt(!)«[14]). I taj isti čovjek sa takvim varvarskim jezikom da bi bio sastavio gotovo savršeno stilizovanu zakletvu Kulina bana? To je isključeno. Latinac, koji uspjeva da u cigle dvije riječi »universus comunis« napravi tri krupne pogreške, pa bio on i »notarius comunis Ragusii«, sa takvim poznavanjem latinskog jezika jednostavno nije bio u stanju da napiše savršeno stilizovani klasično-latinski tekst Kulinove zakletve. U tom pogledu smo svi, i historičari i filolozi, krivi što smo toliko vremena previdjeli jednu činjenicu koja je i suviše očita.

Prema tome nema ni govora da bi latinski tekst Kulinove zakletve bio pisan u Dubrovniku i poslan na Kulinov dvor, da se tamo prevede na srpskohrvatski. Latinski tekst nije nastao u Dubrovniku, nego drugdje, a to »drugdje« je moglo biti samo u Bosni, čim smo ćirilski tekst tobožnjeg »starijeg prepisa« identifikovali kao najstariji primjer ćirilice iz Bosne, tj. upravo iz Bosanske državne kancelarije. Latinski tekst je dakle isto tako sastavljen u Bosni na Kulinovom dvoru, možda od nekog katoličkog sveštenika Bosanca, koji je stekao obrazovanje na zapadu i perfektno naučio latinski, a možda od nekog svećenika sa zapada, koji je dulje vremena boravio na Kulinovom dvoru.

Na osnovu ovih konstatacija postaju sada jasne mnoge ranije kontradikcije. Prije svega se činilo stranim, što naš tobožnji stariji prepis, pa čak i mlađi prepis pokazuje bolju ortografiju i bolje gramatičke oblike, nego tobožnji original (uistinu Marinov prepis), te se ova protuslovna pojava tumačila na taj način da su prepisi tobože »otklanjali nedostatke originala«[15]). Bila bi iznimna pojava da jedan prepisivač ispravlja svoj predložak, da otklanja njegove nedostatke, jer prepisivači redovno rade baš protivno, naime, kvare svoj predložak. Pod tim vidom je razumljivo da je bosanski original tj. dosadašnji tobožnji stariji prepis, bolji od dubrovačkog prepisa tj. dosadašnjeg tobožnjeg originala.

U nekoliko slučajeva je dijakon Marin prilikom prepisivanja na istoj visini kao bosanski predložak, i, napr., pravilno razrješava Bosančeve kratice ābulātes u ambulantes (r. 4. odn. 5). habitātes u habitantes (r. 4 odn. 6) itd., ili obratno, pravilno skraćuje Bosančeve ispisane riječi pacem u pacē (r. 3 odn. 4), recipere u recipe (r. 5 odn. 7) itd. Ali to su iznimni slučajevi.

Mnogi češći je slučaj da dijakon Marin pravi ortografske pogreške tamo, gdje bosanski original daje sasvim pravilne oblike. Tako, napr., Bosanac piše pravilni padež »sps« (spiritus), Marin prostonarodno spu (r. 1), Bosanac književno Bosene, Marin narodno Bosne (r. 1 odn. 2); (baš zbog književnog oblika Bosene mislim da je bosanski pisar latinskog teksta ili neki domaći svećenik, koji je naučio savršeno latinski ili u najmanju ruku stranac koji je dulje vremena boravio u Bosni i upoznao se sa bosanskom literaturom i literarnim oblicima, ukoliko se o literaturi u ono doba može govoriti); Bosanac pravilno l̄, tj. kratica za vel, Marin pogrešno ul' što bi se moralo čitati »ulus«, (r. 4, odn. 6), Bosanac pravilno adiuuet, Marin pogrešno adiuet (r. 8, odn. 12).

Naročito treba podvući da je dijakon Marin isto tako površan u ortografiji, kao što se u jeziku ne brine ni za gramatički padež ni za rod (universus comunis!). On zna da se latinsko »m« skraćuje sa ravnom crtom iznad prethodnog vokala i on sam pravilno pretvara Bosančevo pacem u pravilno pacē. No, u drugim slučajevima bezbrižno mjesto ove prave crte upotrebljava znak ' , koji u latinskoj ortografiji znači »us«. Na taj način mjesto Bosančevog pravilnog n̄rā (nostram) kod Marina ispada n̄ra', što bi se zapravo moralo čitati »nostraus« (r. 4, odn. 5), mjesto pravilnog nr̄m (nostrum) pogrešno n̄r', što niko ne bi čitao kao »nostrum« (r. 7, odn. 11) i mjesto pravilnog volūtatē nerazumljivo volunt̄', koje zapravo nema nikakvog smisla (r. 6, odn. 8). Iz svih slučajeva se vidi da dijakon Marin s obzi-

[14]) Radonić, l. c., 9.

[15]) J. Vrana, l. c., 41, i moje tumačenje u GZM, 113. Žao mi je ako su moja izlaganja zavela J. Vranu na krivi put, ali sam u ono doba, ne poznavajući još takozv. stariji prepis, stajao sasvim pod dojmom općeg, od svih naučnih radnika prihvaćenog mišljenja, da je Marinov autogram original listine.

rom na ortografiju zaostaje za uvijek korektnim i uvijek savršenim Bosancem isto toliko, koliko i s obzirom na latinski jezik.

Da ćirilski tekst bosanskog originala odnosno tobožnjeg »starijeg prepisa« pruža starije i pravilnije oblike od dubrovačkog prepisa, odnosno tobožnjeg dosadašnjeg originala, opaženo je već davno i o tome ne treba više gubiti riječi. Tankoćutni Miklošić nije bez razloga kao osnovu za svoje izdanje uzeo tobožnji stariji prepis, iako mu je bio tobožnji original dobro poznat po izdanjima Karanotvrtkovića, Šafarika i Sreznjevskog.

Poslije gornjih konstatacija s obzirom na pismo i s obzirom na jezik, konačno i s obzirom na ortografiju, ne može više postojati nikakva sumnja o tome koji je od tri primjerka Kulinove povelje služio kao predložak, a koji je od njih prepis sa predloška.

Iz svega izloženog slijedi:

1) **Takozvani stariji prepis nije nikakav prepis nego pravi bosanski, Kulinov original njegove zakletve, čiji je i latinski i ćirilski tekst pisan u njegovoj kancelariji;**

2) **Primjerak, čiji je latinski tekst pisan rukom dubrovačkog notara dijakona Marina, je dubrovački prepis sa bosanskog originala, i to jednako latinski, kao što i srpskohrvatski tekst zakletve;**

3) **I najvažnije: pravi, istiniti original Kulinove povelje nalazi se u našoj zemlji, u dubrovačkom arhivu.**

Poslije svega preostaje još da se protumači 1) zašto se više od sto godina mogao smatrati dubrovački prepis, što se danas nalazi u Lenjingradu originalom Kulinove listine, iako je on očito samo prepis? i 2) kakav smisao imaju ti prepisi, zašto su oni pravljeni?

Odgovor na prvo pitanje je vrlo lak. Uzrok da se dubrovački prepis smatrao starijim od samog bosanskog originala leži u pismu dijakona Marina. Dijakon Marin piše starinskim pismom, koje zaostaje bar za 50 godina za njegovim vremenom. Ništa se pozitivno ne može reći o tome da li je možda on već tako star da piše pismo kakvo je bilo moderno 50 godina ranije, ili je on možda učenik neke pisarske škole, koja se nije mogla otresti starih navika (ovo poslednje mi se čini vjerovatnijim), ali svakako stoji činjenica da njegovo pismo pokazuje još jasne tragove beneventane, koja je u izumiranju, pa čak i staroitalijanskih (langobardskih) kurzivnih relikata može se naći u njemu[16]). Po svemu se vidi da je dijakon Marin neposredni ili samo posredni učenik neke južnoitalijanske škole, kao što se isto može konstatovati 100 godina kasnije kod dubrovačkog notara Andrije Beneše (1292—1321). Da uzgred napomenemo da takvo zaostajanje s obzirom na pismo nije usamljena pojava. Najdrastičniji takav primjer zaostalosti pretstavlja lastovski notar Andrija Drivošćanin (1330—1336), koji u navedenim godinama piše 12 sačuvanih datiranih lastovskih listina[17]). Kad te listine ne bi bile tačno datirane i kad bi se morale vremenski odrediti samo na osnovu pisma, svaki paleograf bi ih bez oklijevanja stavio u početak XIII. stoljeća, a ne u tridesete godine XIV. stoljeća, iz kojih one uistinu potiču. Andrijino pismo zaostaje za punih 100 godina za njegovim vremenom. Onda, dabome, nije nikakvo čudo to, što pismo dijakona Marina iz god. 1189 ili i 1190 čini po svojim starinskim elementima mnogo stariji utisak, nego korektna karolinška minuskula XII. stoljeća, koja pokazuje već jasne znakove skorog prelaza u gotičku minuskulu, kod pisara latinskog teksta Kulinove zakletve. Prema tome, nije čudo što su znanstveni radnici, koji su imali posla sa Kulinovom listinom, smatrali Marinov dubrovački prepis, na osnovu njegovog starinskog pisma, starijim primjerkom. I nije čudo ni to, što ga je starijim primjerkom smatrao i Đorđe Nikolajević koji ga je baš zbog toga ukrao iz arhiva i prodao ga ili poklonio ruskom konzulu Gagiću, preko koga je on dospio u Lenjingrad.

---

[16]) Detaljnu analizu njegovog pisma v. u opisu dubrovačkog ugovora sa knezom Miroslavom u GZM 1948, 130 i 131.

[17]) Ispor. moj Notarijat Lastova u srednjem vijeku, JIČ V, 1940, 50 sl.

Mnogo teži, odn. nesigurniji je odgovor na drugo pitanje: Zašto postoji u dubrovačkom arhivu više primjeraka Kulinove listine i to bar dva primjerka sasvim istovremena? U GZM, 1948, str. 113, sam pretpostavljao da su prepisi služili kao tekst zakletve nasljednika Kulinovih ili kao uzorci za izradu povelja odnosno ugovora sa drugim državama. Sada, poslije detaljnog pregleda svih dubrovačkih najstarijih listina modifikovao bih to mišljenje utoliko, da su služili kao tekst prilikom samog svečanog akta zakletve. Na takvo mišljenje upućuje okolnost što od tri zakleve postoji po više primjeraka.

Prvi takav slučaj je sa zakletvom Pizanaca. Od toga ugovora odn. zakletve postoje isto tako tri primjerka[18]), od kojih su dva pisana istom rukom, dok se ruka trećeg primjerka od toga osjetljivo razlikuje. Tekst je kod sva tri do u sitnice jednak, čak očita pogreška originala »ut ut« (dva puta) je u prepisima vjerno ponovljena.

Od ugovora velikog župana Nemanje iz god. 1186 postoje dva primjerka, oba pisana istom rukom dijakona Marina, ali sa priličnim razlikama u tekstu, koje ipak nisu takve prirode, da bi ma u čemu bitno mijenjale smisao utanačenih tačaka mirovnog ugovora[19]). Konačno, od listine Kulina bana postoje isto tako navedena tri primjerka, o kojima je naprijed bilo govora.

Na osnovu ova tri slučaja višestrukih primjera jedne te iste zakletve bi se sa vjerovatnošću moglo zaključiti da su ti tekstovi služili prilikom svečanog akta zakletve, tj. da su pretstavnici obiju strana držali tom prilikom u rukama tekst, na koji su se usmeno zaklinjali. Konkretno bi u našem slučaju izgledalo tako, da su se najprije diplomatskim putem vodili pregovori između Dubrovnika i bana Kulina — na čiju inicijativu bilo bi teško reći, ali vjerovatno na dubrovačku, jer je bila dubrovačka trgovina više zainteresovana, nego ekonomski još nerazvijena Bosna — i tom prilikom su uglavljene glavne tačke ugovora. Sve te tačke su još veoma općenite, jedino se uglavljuje mir, prijateljstvo i sloboda trgovanja bez ikakvih određenih pristojbina osim dragovoljnih poklona. Dubrovački trgovci onda još nisu znali na kakve će poteškoće naletjeti i nisu ih ni spominjali u ugovoru, jasan znak, da do tada nije ni postojala organizovana trgovina između oba partnera. Čim je trgovina počela u znatnoj mjeri, ispriječila sa prva sablast za trgovce: slovenska kolektivna odgovornost prema individualističkim težnjama dubrovačkih trgovaca, sablast u vidu represalija — »izme«. Odmah prvi poslije Kulina ugovor, naime onaj sa Ninoslavom, uzima stav protiv represalija i poznato je, kakvu je upornu borbu vodio Dubrovnik u XIII. stoljeću protiv toga i u Bosni i u Srbiji.

Za vrijeme bana Kulina o pojedinostima još nema govora, o svima općenitim tačkama je bilo lako postići sporazum. Taj sporazum je pismeno fiksiran u Kulinovoj kancelariji — o tome ne treba gubiti riječi, kako se Kulinov dijak Radoje preznojavao da bar približno kaže na srpskohrvatskom jeziku isto što je njegov latinski kolega izrazio u tako majstorskoj dikciji na latinskom. S ugovorom su Kulinovi poslanici pošli u Dubrovnik da tamo po ovlašćenju i u ime bana polože zakletvu na uglavljeni ugovor. Za taj akt, koji se sigurno obavio na najsvečaniji način — ako bi sastavljao izvještaj odn. listinu o tome naš dijakon Marin, on bi rekao »universus comunis campana sonendo curiam facientes iuramentum receperunt et de sua latere prestiterunt« — dala je dubrovačka vlada

---

[18]) Radonić, l. c., 6. Ispor. gore str...

[19]) Ispor. V. Foretić, l. c. 68 sl. Da na ovom mjestu iznesem odvojeno mišljenje s obzirom na jedno sitno pitanje, koje je od interesa i za bosansku istoriju, u ovoj inače savjesnoj analizi kopija Nemanjine listine. Foretić smatra da je Dubrovnik listinom Nemanje (upravo njezinom kopijom) dobio od Nemanje potvrdu za posjed Kurila i Rožata i na taj način tumači latinski pasus »excepto locum Ratiatam et Curilam«). (s. 70). No, da Dubrovnik nije dobio od Nemanje potvrdu za Kurilo, jasno je već po tome, što je Kurilo god. 1399 na prvome mjestu od onih sela u Bosanskom Primorju, što ih otstupa Ostoja (Mikl. 234). Ako bi Dubrovnik bio dobio Kurilo od Nemanje, morao bi ga još jednom izgubiti, a o tome bi se zacijelo čulo u izvorima. »Excepto« će biti, dakle, u prirodnom smislu »izuzevši«, a ne u rijetkom smislu »uključivši«. Za riječ »non« (Marin je piše nō) moglo je, dakako, biti prostora.

izraditi prepis Kulinove listine od svojih pisara, a taj prepis je služio kao jedan od upotrebljenih primjeraka prilikom svečanog polaganja zakletve.

Takvo tumačenje postojanja po više primjeraka jedne te iste zakletve bilo bi prihvatljivo i moglo bi biti tačno. Ali ono ne **mora** biti tačno, jer u Dubrovačkom arhivu postoji od mnogih zakletvi samo po jedan primjerak. Nesumnjivi razlog postojanja više primjeraka će se teško ikada moći konstatovati.

O mogućim prigovorima s obzirom na takozv. mlađi prepis i s obzirom na krst ispred ćirilskog teksta lenjingradskog primjerka govorićemo drugom prilikom.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS ORIGINAL DER URKUNDE DES BAN KULIN AUS DEM J. 1189.

Die allseits bekannte älteste slawische Urkunde des bosnischen Bans Kulin aus dem J. 1189 ist in drei Exemplaren erhalten, wovon sich eines in Leningrad, zwei aber im Archiv von Dubrovnik befinden. Als Original galt bisher allgemein das Leningrader Exemplar, nachdem M. Rešetar nachgewiesen hatte, dass der lateinische Text dieses Exemplares vom damaligen Staatsnotar von Dubrovnik, dem diaconus Marinus, geschrieben wurde, während die beiden anderen Exemplare als ältere und jüngere Abschrift bezeichnet wurden.

In den Radovi staroslavenskog instituta II, Zagreb 1955, veröffentlichte Josip Vrana eine Studie »Ist das Original der Urkunde des Ban Kulin vom J. 1189 erhalten?«, in welcher er zu folgendem Resultat gelangt: das Original der berühmten Urkunde sei überhaupt nicht erhalten und die drei vorhandenen Exemplare seien Konzept oder Abschriften aus diesem verlorengegangenen Original. Seine Meinung stützt er in der Hauptsache auf den Umstand, dass keines von den drei Exemplaren besiegelt sei.

Dagegen macht der Verfasser in der vorliegenden Studie darauf aufmerksam, dass eine Besiegelung von nichtkaiserlichen, bzw. nichtpäpstlichen Urkunden zur Zeit des Ban Kulin, wie allgemein bekannt, noch selten war. Wegen der Wichtigkeit, die der ältesten slawischen Urkunde beigemessen werden darf und muss, werden im ersten Teil der vorliegenden Studie auf Grund des im Staatsarchiv von Dubrovnik befindlichen Urkundenmaterials alle Arten der Beglaubigung in unseren Urkunden analysiert.

Die letzte überhaupt nicht beglaubigte Urkunde ist der Vertrag zwischen Kotor und Dubrovnik vom 20. IX. 1181.

Die erste, mittels Unterschrift des Ausstellers beglaubigte Urkunde ist der bekannte Vertrag zwischen Dubrovnik und dem serbischen Grossžupan Stephan Nemanja vom 27. IX. 1186.

Die erste im Original erhaltene und mittels Unterschrift des Schreibers beglaubigte Urkunde ist der Vertrag zwischen Dubrovnik und der Fürstin Desislava von Duklja vom 3. VIII. 1189, die zweite derart beglaubigte Urkunde ist unsere Urkunde des Ban Kulin vom 29. VIII. 1189. Die Unterschrift des Schreibers schlägt nach ihrem Aufkommen in den einzelnen Kanzleien sehr verschiedenartige Wege ein. In Dubrovnik bleibt sie und bildet zusammen mit dem signum notarii den wesentlichsten Beglaubigungsbestandteil in den Privaturkunden, fehlt aber auch in den öffentlichen niemals. In Serbien fehlt sie bis König Milutin (1282—1321) gänzlich, taucht dann vereinzelt auf, ist aber bis ans Ende der serbischen Unabhängigkeit unbedingt notwendiges Element der Beglaubigung. Das gleiche gilt für die Staatskanzlei von Zeta. In Bosnien sind alle cyrillischen Urkunden ausnahmslos vom Schreiber unterzeichnet, von den lateinischen aber sonderbarerweise nur wenige. Ebenso verhält es sich in den Kanzleien der bosnischen Grossfeudalherren (Sankovići, Jablanići, Kosače und Hrvatinići), die von der bosnischen Staatskanzlei beeinflusst waren.

Neben der Unterschrift des Schreibers treten als Beglaubigungselement Zeugen auf. Bald werden die Zeugen nur vom Schreiber am Ende der Urkunde angeführt, bald sind es eigenhändige Zeugenunterschriften, bald wieder nur ein eigenhändiges Kreuzzeichen, neben welches der Name vom Notar hinzugefügt wird.

Ein weiteres Beglaubigungsmittel war das Hierographieren der Urkunden, welches aber in Dubrovnik nur von drei Schreibern in der Zeit zwischen 1228 und 1262 angewandt wurde, und selbst von diesen drei Schreibern nur ausnahmsweise.

Das Siegel als Beglaubigungsmittel tritt in unseren Kanzleien verhältnismässig sehr spät auf. Von insgesamt 10 Verträgen, welche Dubrovnik mit auswärtigen Partnern bis zum Jahre 1200 schloss — der Vertrag mit Ban Kulin ist chronologisch der fünfte —, ist kein

einziger besiegelt. Die erste besiegelte Urkunde empfängt Dubrovnik von Bari im J. 1201, die zweite vom serbischen Grossžupan, späteren König Stephan dem Erstgekrönten im J. 1215, die dritte von Fermo im J. 1229. Aus denselben drei Jahrzehnten mit den erwähnten drei besiegelten Urkunden gibt es jedoch vier andere Verträge, welche aber nicht besiegelt sind. Erst mit dem vierten Jahrzehnt des XIII. Jahrh. wird die Besiegelung häufiger, aber selbst aus dem J. 1254 gibt es noch einen unbesiegelten Vertrag zwischen Dubrovnik und Split.

Eine Häufung dieser verschiedenen Beglaubigungselemente, z. B. Schreiberunterschrift mit Hierograph oder Hierograph mit Siegel u. s. w. ist eine alltägliche Erscheinung. Das vollkommenste in dieser Hinsicht bietet der Vertrag zwischen Dubrovnik und Ulcinj vom 22. IV. 1242. Er ist mit der ausführlichen Unterschrift des Notars von Dubrovnik samt seinem signum, mit der eigenhändigen Unterschrift von 25 Zeugen aus Ulcinj, Dubrovnik und sogar Venedig versehen, weiters wurde die Urkunde als Hierograph geschrieben und für alle Fälle liess der Notar die in Dubrovnik verbliebene Hälfte noch mit zwei Siegeln versehen.

Wie aus dem Angeführten ersichtlich, bildet der Mangel eines Siegels an der Urkunde des Ban Kulin kein Hindernis für die Originalität des Dokumentes und das Leningrader Exemplar kann sehr wohl das Original sein.

Im zweiten Teil der Abhandlung betrachtet der Verfasser das gegenseitige Verhältnis der drei Exemplare der Urkunde, welche bisher, wie schon erwähnt, als Original, als ältere und jüngere Abschrift bezeichnet wurden. Mittels Vergeiches der cyrillischen Schrift der drei Exemplare mit späteren cyrillischen Urkunden kommt er zum unerwarteten Resultat, dass der cyrillische Teil der sogen. älteren Abschrift typisch bosnische Schriftzüge aufweist. Die eigenartige Form der beiden cyrillischen Buchstaben **B** und **P** findet man sonst nirgends, als nur in der bosnischen Staatskanzlei. Während das absonderliche **B** im späteren Verlauf einer Reform der Schrift zum Opfer fiel, behauptete sich die nicht minder absonderliche Form des **P** in dreieckiger und viereckiger Gestalt bis zum Ende des bosnischen Schrifttums, wobei als besonders interessant hervorgehoben werden muss, dass es wahrscheinlich unmittelbar aus Bulgarien, also ohne Vermittlung von Serbien, in Bosnien Eingang fand. Nach der Schrift zu urteilen ist die ältere Abschrift in der bosnischen Staatskanzlei entstanden.

Ebenso verblüffend ist das Resultat einer genaueren Analyse des lateinischen Textes der Urkunde. Der lateinische Text ter Kulin'schen Urkunde ist in einem tadellosen klassischen Latein gehalten. Grammatische Fehler im Sinne einer Grammatik des klassischen Latein gibt es überhaupt keine, orthographische Fehler nur im Worte aput statt apud.

So ein fliessendes, fehlerloses Latein konnte der damalige Notar von Dubrovnik diaconus Marinus, der Schreiber des Leningrader Exemplars, gar nicht schreiben, denn in seinen zahlreichen anderen Urkunden, die er selbst aufsetzt, schreibt er ein klassisch barbarisches Vulgärlatein. Für ihn gibt es weder in Bezug auf Geschlecht, noch auf den Fall irgendwelche grammatischen Vorschriften und in der Urkunde der Fürstin Desislava v. 1189, also nur einige Tage vor der Ausstellung der Kulin'schen Urkunde, schreibt er seelenruhig den Satz nieder »Quo vero ordine universus comunis Ragusii campana sonendo curiam facientes ligna receperunt«. Solch ein Vollblut von Vulgärlateiner konnte den klassisch gehaltenen Schwur des Ban Kulin gar nicht entworfen haben. Die Schlussfolgerung ist einleuchtend: auch der lateinische Text der sogenannten älteren Abschrift muss in der bosnischen Staatskanzlei niedergeschrieben worden sein. Sobald aber die ganze Urkunde in der Kanzlei des Ausstellers ausgefertigt ist, handelt es sich jedoch um keine Abschrift, sondern die sogenannte ältere Abschrift ist in Wirklichkeit das echte bosnische Original und das Exemplar von diaconus Marinus eine in Dubrovnik verfertigte Abschrift des bosnischen Originals. Freilich »Original« in unserem haarspalterischen Sinne. Diaconus Marinus und seine Zeitgenossen hätten es schwerlich verstanden, wieso die in Dubrovnik verfertigte Abschrift nicht auch »Original« wäre, denn das beschriebene Stück Pergament war ja keine dispositive Urkunde, sondern nur das Hilfsmittel anlässlich der feierlichen Eidesleistung.

Mit der Feststellung des wirklichen Originals der Kulin'schen Urkunde sind viele bisherigen Schwierigkeiten in der Interpretation dieses ältesten slawischen Dokumentes beseitigt. Vor allem empfand man es als unlogisch und störend, dass das vermeintliche Original nach den vermeintlichen Abschriften sprachlich und orthographisch verbessert worden wäre, was in der Regel gerade umgekehrt der Fall zu sein pflegt. Nun sich aber die vermeintliche ältere Abschrift als Original entpuppte, ist diese Schwierigkeit aus dem Wege geschafft.

Tab. I

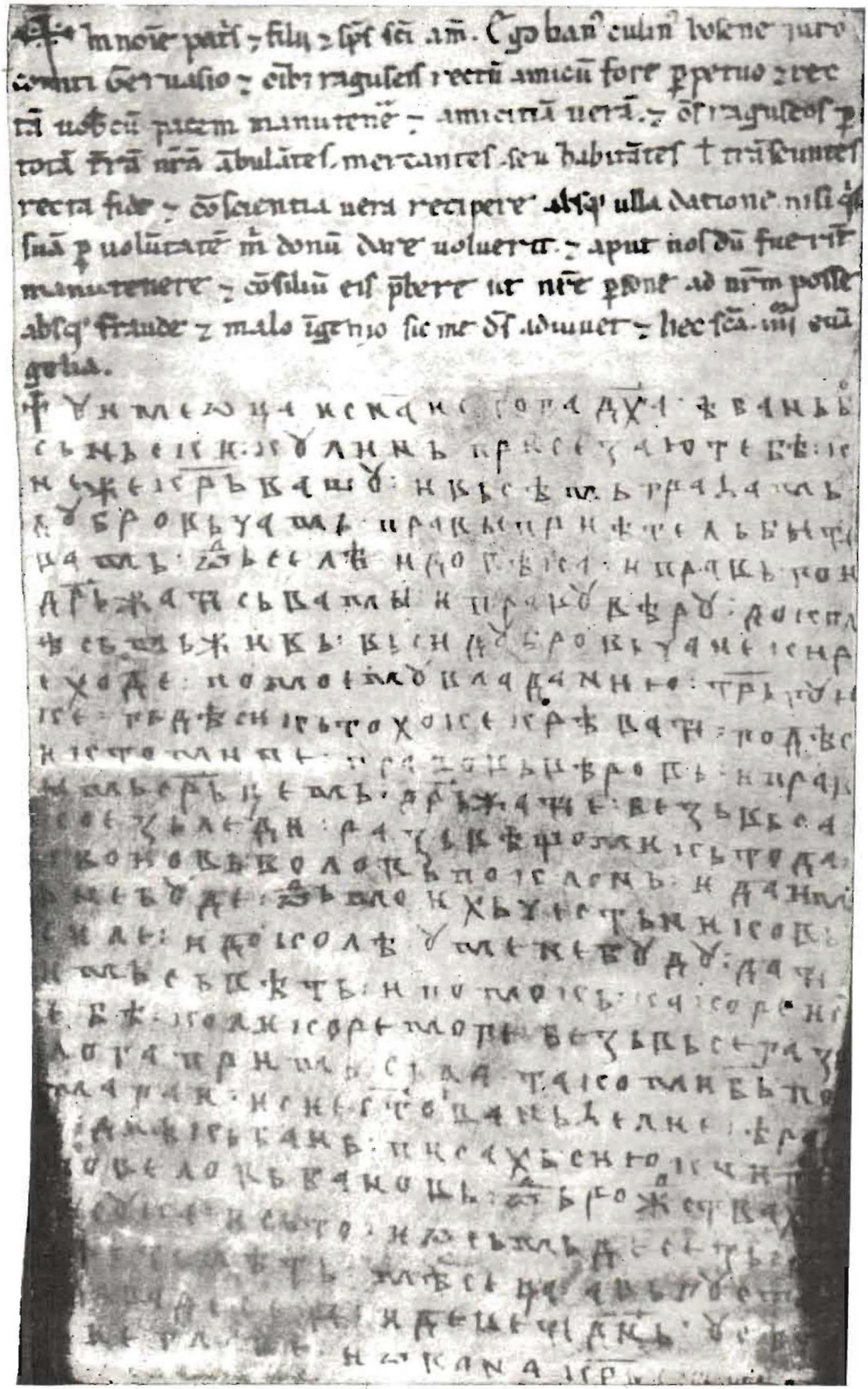

Takozvani stariji prepis

Tab. II

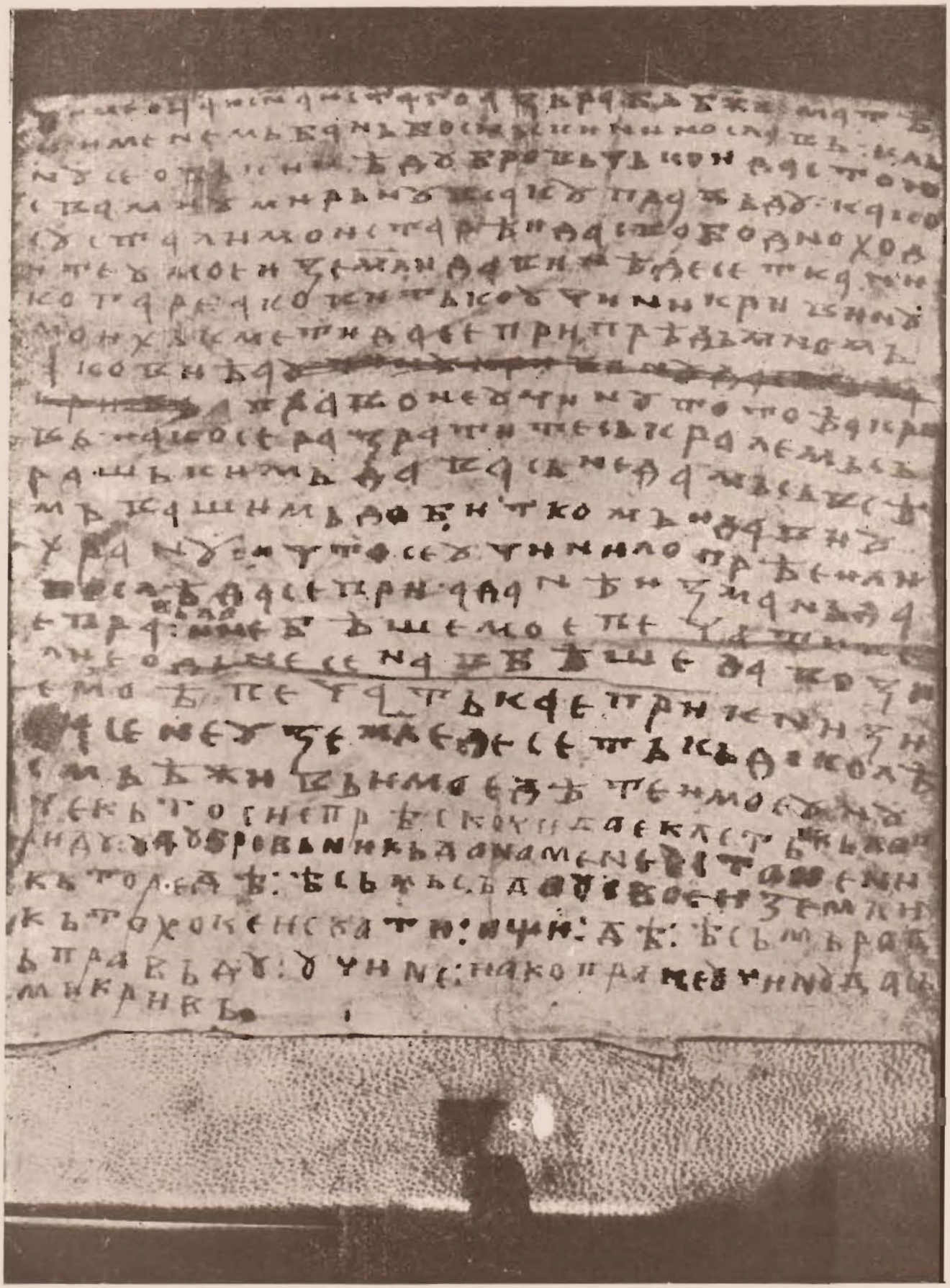

Povelja bana Ninoslava između 1234 i 1240 Mikl. 36